

Қашқадарё воҳаси Аҳолисининг хўжалик фаолиятида чорвачиликнинг еуеган урни.

И.И.Абдуллаев
ЎзДЖТСУ ўқитувчиси

Аннотация

Ушбу мақолада Қашқадарё аҳолисининг кундалик ҳаётида чорвачиликнинг ўзига хос томонлари, чорвачиликнинг ривожланиш босқичлари, аҳоли ҳётининг узвий бир бўлаги ҳисобланиши, майда шохли чорва молларинг турлари, аҳоли ҳаётида майда ва йирик шохли чорва молларнинг ўзига хос жиҳатлари, яйлов йирларга бўлган муносабатлари каби тарафлари ёритиб берилди.

Калит сўзлар: Майда шохли, тоғли, аҳоли, яйлов, чўл, адир, қўйчилик, йилқичилик, туячилик, сут ва сут маҳсулотлари, чўпон, кўчманчи, ўтроқ, оғил, ҳисори, паст текислик, отарлар, пичок, бигиз, паки, қайроқ, чакмоқ тош.

Аннотация

В данной статье рассматриваются особенности животноводства в повседневной жизни жителей Кашкадарьи, этапы развития животноводства, расчет интегральной доли отрасли в поголовье скота, виды мелкорогатого скота, население Жиздры майды и йирика шохли чорвы молларнинг узига хос жиҳатлари, пастбище было освещено по бокам, например, по отношению к ярам.

Ключевые слова: Крошечный рогатый, горный, населенный, пастбищный, пустынный, горный, овцеводческий, коневодческий, верблюжий, молочный и молочный, пастушеский, кочевой, оседлый, Агиль, Гиссарский, низменный равнинный, конский, ножевой, большой, паки, Кайрак, кремь.

ABSTRACT

In this article, the peculiarities of animal husbandry in the daily life of residents of kashkadarya, stages of development of livestock, the population of göttingen consists of a large settlement swamp, small cattle and a mollaring turlary, in the lives of the population, the specific aspects of small and large-horned livestock were illuminated, as well as their attitudes towards pasture yars.

Key words: Spotted horned, mountain, population, pasture, desert, adir, sheep farming, sheep farming, camel farming, dairy and dairy products, Shepherd, Nomad, grazier, low deck, arrows, knife, bigiz, Paki, kayak, lightning stone.

Халқнинг анъанавий моддий маданиятининг бошқа соҳалари сингари кийим – кечаклар ҳам тарихий тараққиёт давомида тараққий этиб юксалиб

Ўлкамиз аҳолиси чорвачилик билан қадим замонлар буён шуғулланиб келади. Бунга чўл, адир ва тоғларда яйловларнинг кўпчилиги асосий омил бўлиб, хизмат қилган чорвачилик ўрта асрларда айниқиса юксалган. Йирик чорвадор бойлар қўлида минглаб чорва моллари жамланган. Хусусан Х аср араб саёҳи Ибн Фадланинг ёзишича айрим ғуз (ўнгуз) бойларида ўн минглаб йилқи, юз минглаб қуйи-эчкилар жамланган[1]. Ўрта Осиё хонликлари ҳуқумдорлари, уларнинг қариндошлари ҳам кўплаб чорвага эгалик қилганлар. Хусусан Аштархоний Нодир 80 минг араби зотли қорақўл қўйлари бўлган.

XX асрнинг бошларида чорвачилик билан асосан ярим ўтроқ ўзбеклар машғул бўлган. Чорвачиликда асосий ўрини қўйчилик, йилқичилик, туячилик эгалласа, йирик шохли молар иккинчи даражали ўрин тутган. Айрим чорвадор бойларда ҳам катта сондаги қўй эчкилар бўлган. Жумладан Ғаллоролнинг Қорақишлоқлик Мулла Дўснат мингбошида 40 минг қўй, Тожикистоннинг Кулоб беклиги лоқай қабиласидан Ўтабойнинг 15 мингдан 30 та оталари,

Ҳисор лоқайлардан Матянбойнинг 1000 та йилқиси бўлган[2]. Рус тадқиқодчиси А.Д. Грибенкининг ёзишича Зарафшонинг ўрта қисмида яшовчи найманларнинг ўрта ҳолларида 100 тагача бойларида 9 минг тагача майда шохли моллари бўлган. Айни пайтда оддий чорвадорларда бир неча бош қўй – эчки бўлиб, оилалари эҳтиёжларидан ортмаган.

Чорвачилик билан фақат ярим ўтроқ аҳоли шуғилланмаган. Айниқиса чўл дашт, тоғолди ҳудудларига яқин аҳоли ҳам чорва боққанлар. Воҳалар айниқиса шаҳарлар аҳолисида гўшт ёғга талаб катта эди. Жумладан Бухоро шаҳри атрофларидаги қишлоқлар аҳолиси ҳар ойда 6 мингта қўй гўштини истеъмол қилишган[3]. Самарқанд, Бухоро Зарафшон воҳасининг бошқа шаҳар ва қишлоқлари учун асосий чорва Ҳисор водийсидан қорлуқлар ҳамда лоқайлар боққан отарлардан ҳайдаб келинган[4]. Ўлка аҳолисини гўшт - ёғ маҳсулотлари билан таъминлашда Шимолий Афғонистонда яшовчи кўчманчи қатағонлар Қозоқ ва Қирғиз чорвадорлари ҳам қатнашганлар. Расмий маълумотларга қараганда Фарғона водийсига 1885-йили 276 – 983 бош қўй сотишга келтирилган Қирғиз ва Қозоқлардан қўйни нақд пулга (чекланган миқдорда), бўнак (аванс) тарзида, кузда тўлаш шарти билан қўйларни эгаларида боқишга қолдириб баҳорга қадар зарур пайтда эҳтиёжга қараб олиб турганлар. Ёппасига (оптим) савдода молни арзонроқ олганлар.

Боқилган қўйларнинг асосий ҳаридорлари қассоблар бўлганлар, улар гўштни имкон даражасида ўз фойдаларини ўйлаб сотганлар. Шу тариқа қўй гўшти ва ёғи истеъмолчига еткунча нархи бир неча баробар қимматлашиб борган. Оқибатда ҳамма ҳам гўшт олиш имкониятига эга бўлмаган шунинг учун кимда имконият бўлса 1 – 2 қўй ёки эчкини боқиб қишда сўйиб олишган. Қўйчиликдан ташқари Қашқадарё воҳаси Ўзбеклари йирик шохли мол ва отлар, туялар ва эшакларни ҳам боқишган. Бу ҳайвонлар асрлар давомида омонга қўшиш, юк ташиш шунингдек асосий транспорт воситаси бўлган. Дала тадқиқотларида ахборотчилар билан суҳбат чоғида селхоз-калхозларда 1957-йилга қадар от, туялар, аравалар кўп бўлганини, туманлардаги МТС.лар тарқатилиб, машина ҳамда тракторлар хўжаликларга тақсимланганидан кейин от ва туяларга эҳтиёж камайганини таъкидлайдилар. Айни пайтда Қашқадарёнинг шимоли ва шимолий шарқидаги ўнлаб, юзлаб, тоғли қишлоқларда хўкизларни қўшга қўшиш, от ва эшакларни миниш ҳамда юк ташиш учун сақлаётганликлари гувоҳи бўлди. Сигирлар воҳадаги барча қишлоқлар аҳолиси учун сут ва сут маҳсулотлари олиш воситасидир. Чорвачиликни ривожлантириш учун етарлича ем-хашак захиралари бўлиши талаб этилган. XX асрда бу борада вазият етарлича қониқарли бўлмаганидан ўлкамиздаги чорванинг аксари кўпчилиги айниқиса аҳоли қармоғидаги чакана чорва кам маҳсули, жайдари зотли моллар бўлган. Хусусан 1989-йили тарихчи талабаларнинг Сурхондарёга дала этнографияси экспедицияси давомида Мачай савхозида бўлганимизда 80 га яқин суғорила диган ери бўлган. Хўжаликда режа бўйича 100 та қора мол сақланаётганига 17 кмдан сомонни асосий емиш сифатида келтиришлари натижасида сигирларни аянчли аҳволига гувоҳ бўлганмиз[5]. Зомин туманининг Ленинград калхозида XX асрнинг 80 йилларида юзлаб қора молларни сақлашга мўлжалланган фермани битондан қурилиши остини ҳам битонланиши сигирларни қишда унга ёпишиб қолиши совуқ уриб кўплаб нобуд бўлганлигини ахборотчилардан эшитганмиз.

Қашқадарё воҳаси аҳолиси чорвачилигида кўплаб ўхшаш жиҳатлари бўлсада, этник гуруҳларнинг ҳар бирида уй ҳайвонларини боқишда ўзига хос усуллари ва жиҳатлари шаклланиб кетган. Айни пайтда бир элат истиқомат қиладига ҳудудда ҳам чорвачилик хўжалигини юритишдаги Хилма – Хил усулларни кузатиш мумкин. Бу жиҳатлар табиий иқлим шароити қўшни элатлар, қабилалар таъсири ёки ижтимоий – иқтисодий сабаблар натижасида вужудга келган.

Қарши чўли аҳолиси, даштга туташ Чирокчи, Дехқонобод туманларида яйлов шароитлари турлича бўлган. Яйловлар учун гуруҳга бўлинган:

1. Қишлоқларга туташ далалар атрофидаги яйловлар жамоаники ҳисобланиб уларда ижтимоий ҳолатидан қатъий назар барча аҳоли (қишлоқ жамоси) моллари боқилган. Одатда бу яйловлардан куз ва қиш мавсумларида фойдаланилган.

2.Баҳорги ва ёзги яйловлар қишлоқдан 2 – 4 км ва ундан ортиқ масофада жойлашган. Бу яйловлар уруғ ва қариндош олиа гуруҳлари орасида тақсимланган.

3.Узоқ ўтлоқлар 8 – 10 ва ундан ҳам узоқ масофаларда жойлашган чўл яйловлар чўлдаги барча ўтлоқлар йирик молчи бойлар орасида тақсимланган. Уларнинг ҳар бирида бир неча отардан кўй ва кўплаб туялари бўлган[6].

Чўлдаги яйловлар хусусан Бухоро амирлигидаги яйловларга махсус амалдор Элбеги тайинланиб у уруғ қабилалар орасида яйловлар учун можаро чиқмаслигини назорат қилган. Закоат, касб пули ва бошқа солиқларнинг хас пули ва бошқа солиқларни еғилиши назорат қилган. Элбеги мазкур вилоят бегига бўйсунган.

Чўлдаги яйловлар учун сув манбалари мавжудлиги муҳим аҳамият касб этган. Қудуқлар айрим уруғларники ҳам бўлган ҳамда ушбу уруғ жамоаси аъзолари томонидан фойдаланилган.

Тоғолди ҳудудларида жойлашган қишлоқлар яйловлари ҳам 3 гуруҳга бўлинган.

а) Кузги, қишки, баҳорги, ёзги яйловлар тоғолди адирларида бўлиб, уруғ жамоалари ихтиёрида эди.

б) Ўрта тоғларга ўтиш яйловлари уруғ қабилалар орасида тақсимланган.

с) Баланд тоғлардаги ёзги яйловлар. Уларда чорвани бой молчилар ва бой хонадонлар сақлаганлар. Адирдаги моллар иссиқ мавсум бошланиши билан аввал ўрта тоғ, сўнгра баланд тоғ яйловларига кўчишган. Тоғ яйловларида сув манбалари булоқ, жилғалар, тоғ сойчалари бўлган.

XX асрнинг бошларида Ўзбекистонда жумладан Қашқадарё воҳасида ҳам чорвачиликнинг уч тури: яйлов ва кўра – яйлов ҳамда оғил чорвачилиги турлари мавжуд эди. XX аср давомида ярим ўтроқ чорвачилик ёки ўтроқ хўжаликнинг бир соҳаси сифатида чорвачилик ҳам бўлган. Бу чорвачилик турлари турли ҳудудларда ўзига хос вариантларга эга бўлган. Ўтроқ аҳолида чорва бошининг кўра ва кўра яйлов тизими, кўчманчи аҳолида яйлов тизими устун турган[7].

Ўтроқ аҳоли билан яримўтроқ аҳоли турли ҳилдаги чорвачилик хўжалигини юритганлар. Ўзбек халқи таркибига кирган. Қарлуқ, турк, кўнғирот, юз, манғит каби йирик суб этник гуруҳлар аجدодлари чорвадор бўлишган. Улар баҳорда кўйлар кўзилагандан сўнг отарларни адирлардаги яйловларга ёки дашт ўтлоқларига ҳайдаб чиқишган. Яйловларда аксари хотин – қизлар ва ўсмирлар бўлиб, эркаклар қишлоқларда деҳқончилик ишлари билан банд бўлиб, яйловларга вақти – вақти билан озик – овқат етказиб турганлар. Бу ҳилдаги яйлов чорвачилигида асосан кўй эчкилар боқилган. Ярим ўтроқ ўзбеклар кўйчиликка алоҳида меҳр кўйганлар ва бу узоқ тарихий анъанага эга халқимизда болаларни “кўзичоғим” деб эркалашлари ушбу жонворга эҳтиромни англатади. Чўпонлар ўз рисоласи ва пирларини ҳозирга қадар сақлаб келмоқдалар. Деҳқонобод тумани Ибн Сино хўжалигида 5.500 – 600 га яқин аҳоли яшайди. Орқабод қишлоғида 834 ўринли 3 қаватли мактаб қурилган. Чашманоб қишлоғида 150 ўринли мактаб мавжуд. Аҳолининг кўпчилиги кўнғиротлар қадимдан чорвадор бўлган ҳозирда ҳар бир хўжаликни 50 – 60 кўйи, 8-10 та қора моли бор. Кўйлар ҳисор зотли гўшти - ёғи учун боқилади. Савхозда 70 – 80 йилларда жуни учун ангор эчкиси боқилган. Ахборотчи Абдираим Бозоровнинг эслашича 1917 йилда қаттиқ қурғоқчилик бўлиб, одамлар ҳар томонга Сурхандарёдан тортиб Қарши чўлигача кўчиб кетганлар. Донни мардикорликда ишлаб топиб келишган[8].

Таниқли элшунос олима Кармышева Б.Х. ўз мақоласидан бирида шундай ёзади: “Туркларнинг хўжалик фаолиятидаги ўзига хослик дунёда энг йирик кўйларни боқиш бўлган. Турклар чўпончилик меросий, фаҳрий касб ҳисобланган. Улар йилқичилиги, айниқиса туячилик кам учраган. Йирик шохли молни турклар катта миқдорда сақлашмаган. Калхозлаштириш бошлангунига қадар деҳқончилик билан ҳам шуғулланганлар. Боғдорчилик ва полизчилик уларда тасодифий хусусият касб этган.

Даштқипчоқ ўзбекларида ҳам чорвачилик асосий машғулот бўлган. Уларнинг айримларида уюр йилқичилиги, базиларида кўйчилик яна бирларида туячилик, кўйчилик

билан бирга олиб борилган. Деҳқончилик хусусан лалмига дон экиш ўзбек қабилаларида XIX асрнинг иккинчи яримидан анча юксалган. Боғдорчилик ва полиз экинлари етиштириш уларда ҳам деярлик бўлмаган[9].

Қашқадарё воҳсидаги обикор ерлар танқис бўлган, экстенсив хўжалик юритиш шароитида чорвачиликка эътибор катта бўлган, асрлар давомида тўпланган анъаналар авлодан – авлодга ўтиб келган.

Қоракўл тери берадиган араби зотли қўйларни ўзбек халқи тарихига кирган: қорлук, турк, найман, сарой, катағон, манғит, месит, олчин, қавчин, ябу(жабу), уч - уруғ, қипчоқ, ўз ва ўрта осие араблари боқишган[10]. XX асрнинг бошларида Бухоро амирлиги ички бозорларига йилига 120 минг қоракўл териси келтирилган. Ўлка бозорларида қўйларнинг ўзига ҳам талаб катта бўлган. Уларни сотиб олиб боқишган. Тўй ва маракаларда қўйни ўз хўжалигидан чиқиши оилага катта кўмак бўлган.

Қоракўл терилари ташқи бозорларга ҳам чиқарилган. Хусусан 1907-1910 йиллари 8862 та қоракўл тери 888 таси Европага қолгани Россияга олиб кетилган. Қоракўл терилари: қора тери, кўк тери (шерози) ва қамбари жуда камёб сур навлари бўлган[11]. XX аср бошларида Қашқадарё воҳси ҳам бўрдоқи қўйга талабнинг ортиши туфайли чорвадор аҳолининг бир қисми деҳқончиликни бутунлай ташлаб фақат яйлов қўйчилиги билан шуғиланганлар[12]. Ғаллачилик билан шуғиланмайдиган ярим кўчманчи аҳоли эса сер ўт яйловларга эгалик қилиб тажрибали чўпонларни ёллаб халқ амалий тажрибалари асосида ҳисори қўйлари наслини, яхшилашга эътибор қаратади. Россия Самарқандни истило қилиш давомида ўлкамизда 1868 йили бўлган туркшунос, элшунос немис олими Радлов В.В Зарафшон воҳси шаҳарларига қўйлар Шаҳрисабз ёки Қарши бозорларидан олиб келинганини ёзган[13]. Манбаларда ёзилишича Шаҳрисабз ва Қарши Бухоро амирлигининг қўйчилик ривожланган ҳудудлардан қўйларни ҳайдаб ўтиладиган транзит савдо йўлида жойлашган.

Бухоро амирлигининг бўрдоқи қўйчиликка ихтисослашган ҳудудларидан бири Бойсун беклиги бўлган. Тадқиқотчи Н.А.Маеванинг ёзишича ўзбек қўнғирот қабиласи, умуман бойсунликларнинг муҳим бойлиги тоғли минтақаларда ҳайдаб боқиладиган қўйчиликдир.

Қишда Бойсун чорвадорлари қўшни Қашқадарё воҳсидаги Қарши ва Ғузур оралиғида улар ўз қўйларини Қарши орқали Бухорога ёки Шаҳрисабз орқали Самарқандга олиб кетадиган чорва савдогарларига сотганлар[14]. Демак XIX аср охирида Бойсун бўрдоқи қўйчилиги юқори даражали товар хусусиятида бўлган. Бу қўй тури Ўзбекистонда ҳисори, Тожикистонда ўзбеки деб номланган. В.С.Батраковнинг фикрича бу қўй зоти Ҳисор ўлкасида келиб чиққан сўнг Сурхон воҳси ва Ғарб минтақаларига тарқалган[15]. Гўшт–ёғ учун яратилган бу қўй зоти XVIII аср ва XIX асрнинг биринчи яримида ушбу ҳудудларда пайдо бўлган. Ушбу мулоҳазаларга таяниладиган бўлса ҳисор қўйлар Ҳисор ва Сурхондарё воҳсаларида тарқалиб, маҳаллий аҳолининг асосий хўжалик турларидан бирига айланади. Бу борада қоракўлчиликка қиёсласак унинг тарқалиши сирлари (ҳудудлари) анча кенг эканлигини таъкидлаш лозим. Қолаверса хонликлардаги бу қўй натурал хўжалиги ҳукмронлиги шароитида яни юқори унумли мол зотларини тарқалишига ҳам эҳтиёж бўлмаган. Бугунги кунда ўз қўй отлари зотини сақлаш, яхшилашга интилаётган Сирдарё – Жиззах вилоятидаги қўйчи фермерлар ҳисорга бориб эркак қўзиларни олиб келиб боқиб, сўнг қўйларга урчитишга қўймоқдалар.

Амирликдаги ўз нсейман, ябу (жабу) месит, олчин ва ҳ.к.лар баҳорги ва ёзги мавсумларда Қарши чўлининг ғарбий томонларида кўчманчи чорвачилик билан шуғулланганлар. Чўлнинг шимолий – шарқий қисмида ших, сариқ қарлук, каби қабилалар уруғлар ўз қўй отларини боққанлар. Улар Пўлоти қишлоғида жойлашган элбегига бўйсунганлар[16].

Найман, хитой, урғуч, Ўрта Осие араблари Қарноб чўлининг ғарбий қисмини эгаллаган уруғ–қабилалар жийдалиқ қишлоғида жойлашган амирлиги дашт яйловлар маъмурий бошқаруви элбеги қўлида бўлиб, у қабилалар яйловлари чегараларини бузмаслиги, масалаларидаги муаммоларни ҳал этган.

XX асрда ҳам аҳоли қўйчиликнинг қорақўлчилик ва бўрдоқи қўйлар зотлари боқилган. Қорақўл қўйлари Қарши чўлида (Қарши, Ғузор, чироқчи бекликларида), Самарқанд ва Катта кўрғон уездларининг жанубий ва жануби ғарбий қисимларини, шунингдек Бухоро воҳасининг Қарши чўли билан чегарадош зоналари ҳам киради.

Қорақўл қўйларни боқиш билан қарлук, найман, сарой, қатағон, манғит, месит, олчин, ковчин, ябу (жабу), хтой, уч уруғ ва ҳ.к Уруғ – қабилалар шуғулланганлар. Қорақўлчилик билан Қашқадарё воҳасининг жанубий қисмида (Полиқ, Муборак, Сарик) яшовчи туркманлар, Бухоро вилояти Олот туманидаги араблар, Нурота ўзбек туркманлари ҳам фаолият йўритганлар.

Қўйни алоҳида отарларга – сурув, қораларга бўлиб боқишган. Тоғли ҳудудларда бир отарда 500-600 қўй, чўл – даштларда 600-1000 гача бўлган. Отарни икки ёки учта чўпон боққан. Улардан энг тажрибалиси чўпон, яна бири ёрдамчи чўпон дейилган. Йирик отарларда махсус чўлуқ ёки обкаш номи билан махсус одам сақлаб, у отарни суғоришга мутассади бўлган. Тўл олиш (қўзилатиш) пайтида феврал – март ойларида отарда ҳизмат қиладиган кишилар сони кўпайган. Чўпонлар одатда 6-ойга ёлланган. Собиқ Бухоро амирлиги ҳудудида унга 3 – 4 та, энг машҳур чўпонга 6 тага қўй берилган. Ёрдамчи чўпонларга унинг ярими берилган. Чўпонга қўйиладиган асосий шарт отарни йўқотишларсиз сақлаш бўлган. Агар мавсум сўнгида қўйлар саналганида етишмовчилик бўлса, чўпон отар эгасига ишлаб бериши керак бўлган[17]. Отар эгалари чўпон ва унинг ёрдамчиларини кийим – бош билан таъминлаганлар. Ёзда қўйлак, иштон, салла ёки дўппи, қишта телпак, тўн ёки чакмон, чайдан, этик ёки чорик берилган. Одатда бу шартлар тўлиғича бажарилмаган. Отар эгаси чўпон ва ёрдамчиларни озиқ билан ҳам таъминлаган.

Қўйларнинг жуни йилига икки марта қирқилган. Баҳорда апрелнинг охири – майнинг биринчи яримида, ҳамда кузда қўйларни қочиришдан аввал сентябрнинг ўрталарида қирқимдан олдин дарё ёки сой бўлса унда, бўлмаса қудуқ яқинида махсус саёзроқ ҳовузда чўмилтирилган. Жун қилиқ деб номаланган махсус қайчида олинган. Совет тузуми даврида махсус электр усталар ёрдамида совхоз ва калхозлар қўйлари жуни қирқилган. Қирқимчилар ҳар 10 та қўйдан бирининг жуни ҳисобига ишлаганлар. Яхши қирқимчи бир кунда 50-60 та қўйни жунини олиши мумкин эди. Баҳорги жунни ўлик жун дейишган. Кузги жун сифатли, юмшоқроқ бўлган.

Февралнинг охири – мартнинг бошида қўзилатиш жараёни бошланган. Уни ўтқазиш учун махсус очик майдон танланган, унда майда ўсимликлардан ташқари, тоза сув ҳам бўлишига ҳаракат қилишган. Янги тўғилган қўзичоқларни асраш учун ер тўлалар қурилган, ўтовлар тutilган.

Икки – уч ёшли араби қўйларни кўриқдан ўтқазиш, урғочи тўхлилари, она қўйликка қолдиришади. Эркак қўзилар ичидан ҳам энг зотлиларини, баркамол, бакуватларни кўчқорликка қолдириб, қолганларини бичишган.

Қўйчиликда кўчқорларни тайёрлаб ўрчитишга қўйиш ҳам муҳим тартиблардан биридир. Одатда 100 та қўйга 3та кўчқор қолдирилади. Совлиқларни қишлоқда қолдириб, уларни моҳир чўпонларга топширганлар. Даладан арпа, буғдой ва ҳ.з.лар экинлар йиғиб олиниши билан у жойларни қўйлар учун яйловга айлантиришган. Қочиришга 40 – 45 кун қолганда яйлов ўт–ўланларига қўшимча дон арпа еми беришган. Кўчқорларни чори, панжи ёшидан, айримларини асраб 5-6 ёшидан қочиришга қўйишган. Айни пайтда қон аралашмаслиги учун кўчқорларни назорат қилиб туришган бу ҳолда Қорақўл тери сифатсиз бўлишини қадимдан билишган[18].

Думбали гўшт ва ёғи учун боқиладиган Ҳисори ҳамда жайдари зотли қўйларни боқилиши Қорақўл қўйлариникига кўп жиҳатдан ўхшаш. Асосий тафовут куйруқли қўйларни боқишда уч кунлик қўзилар сўйилмай барчасини боқишда давом этишади. Яйловларда ҳам маълум тафовутлар мавжуд думбали қўйлар аксари тоғолди тоғ яйловларида кўплаб ўсимликлар ҳамда оқар сувлар бор жойда боқилган. Дастлаб текисликларда боқилган қўйлар ҳаво исиши билан аввал адирлар, сўнг тоғли яйловлар бағрига ҳайдалган. Ўрта ва юқори тоғ

ййловларида отарлар кузнинг ўрталарига қадар қолган. Кузнинг иккинчи қисмида отарлар ортга қайда бошлайди. Паст текисликка қайдган қўйлар экинлардан бўшаган майдонларда боқишда давом этади.

Юқорида ёзилганлардан қўй отарлар айниқиса қорақўл қўйларини боқиш ва урчитиш қанчалик мураккаб жараён эканлиги кўриниб турибди. Чўпондан юксак маҳорат талаб қилинган уларни тажрибали кишилардан танлаб олишган. Чўпон бўлиш учун отарда 5-10 йил ишлаш талаб этилган.

Чўпон ва унинг ёрдамчилари қорақўлчилик хўжаликлари отари билан бутун йил давомида юриб фақат қўйлар дам олганида тинганлар. Гўшт - ёғ учун боқилган қўйлар чўпонинг турмуши ўзгачароқ бўлиб, улар аксари ҳолатда оилалари билан ўз ўтовларида нисбатан қулай шароитда яшаганлар.

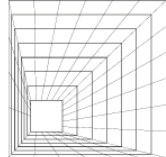
Қисқа дам олиш вақтини чўпон дўмбира, най чалиш, дostonлардан парчалар хиргойи қилиш билан ўтқазганлар. Чўпон ўзи билан пичоқ, бигиз, паки, қайроқ, чакмоқ тош ва бошқаларни олиб юрган. Пичоқдан бошқа зарур асбоблар гадор деб номланган ғилофга солиб қўйилган. Чўпонлар сопол ва ёғочдан коса, пиёла ва бошқа идишларни махсус чаримдан ғилоф тиркашга солган ҳолда олиб юрганлар. Сув учун кўза чой қайнатиш учун қумғон нон учун теридан қопча сана эшакнинг устидаги хуржунда доимо сақланадиган буюмлардир.

Чўпоннинг доимий ҳамроҳи унинг таёғига алоҳида эхтиром билан қаралган одат бўйича ерда ётган таёқ устидан ўтиш, уни босиш тақиқланган уни ердан олган одам икки қўллаб ушлаб, уч мартта ўпиб бирор нарсага суяб қўйиши лозим бўлган таёқни устидан босиб ўтиш қўйларни касаллига ва хато ўлимига сабаб бўлиши ҳақида тасаввурлар бўлган, қўйчилар таёқни танлашдаги муваффақият кейинги ютуқлар гаррови эканлигига ишонадилар. Халқ мақомида чўпонинг таёғидан, келиннинг оёғидан деб бежиз айтишмайди. Бунда ҳар икки нарса муваффақият гаррови сифатида кўрсатилмоқда.

Биз дала экспедицияларида бўлган барча туманларда. Дехқонобод, Бойсун, Нурота, Фориш, Зомин қўйчилик билан боғлиқ кўплаб ирим одатлар сақланган. Улардан биринчиси қўйларни кўрадан чиқаришда кўра эшигини икки томонига исриқ тутатиб қўйларни ҳайдаб ўтилиши ҳозирга қадар сақланган. Отарлар эгалари қўйларни яйловга ҳайдашдан олдин қўй сўйиб қишлоқнинг оқсоқолларни чақирган. Мулла рисолани ўқиган касб китоби чўпонларни пири чўпонотага бағишланган[19].

Яйловга қўйни чиқариладиган куни чўпонни ўзи танлаган бу кун албатта хосиятли чоршанба, пайшанба ёки жума бўлиши лозим эди. Яйловдан қайдган қўйни қишки кўраларга киритишдан олдин гулхан ёндириб қўйларни бало қазолардан тозалаб сўнг ичкарига қўйиб яна эхсон, муллани рисола ўқиши тадбирлари ўтқазилган. Совет тузуми даврида бошқа касбларга бағишлов кечалари қатори “чўпонликка” бағишлов тадбирлари ўтқазилган. Унда маҳаллий ҳаваскорлар ансанбиллари чиқишлари, совғалар, ёрликлар топшириш анъаналари бўлган. Хусусан XX асрнинг 90 йилларида тарих факултети талабалари билан Нуротанинг “Қизилча” савхозиди камсамол ёшлар биригасида меҳмон бўлганимиз ёдимизда қолган.

Йирик шохли мол боқиш ўзбеклар хўжалигида қўйчиликдан кейин иккинчи ўринда туради. Қашқадарё воҳасида ҳам чорвачиликнинг бу соҳасини ривожлантириш учун қулай шароитлар бўлган. Бугунги кунда пойтахт Тошкент бозорлардаги мол қўй гўштларининг катта қисмини қашқадарё вилояти аҳолиси таъминлаётгани барчага маълум. Йирик шохли молларни асосан яйловларда боқишган. Фақат қишнинг қорли қировли кунлари улар оғилхоналарда сақланга совет тузуми даврида савхоз ва калхозларда қўй бўлмаслиги мумкин эди. Лекин пахтачилик раёнларида ҳам қорамолчилик фермалар албатта бўлиши ҳар йили давлатга маълум миқдорда гўшт, сут, тухум топширишлари режаси бўлган. Ўтмишда йирик шохли моллар айниқиса хўкизларни боқиш ҳам ўтроқ, ҳам ярим кўчманчиларда муҳим ўрин тутган. Хусусан хўкизларни асосий тортиш кучи сифатида фақат ўз хўжаликлари учун эмас бозорда сотиш учун ҳам боқишган. Ем ҳашак захиралари сероб бўлмаган ҳудудларда хўкизларни баҳорда дала ишлари бошланиш арафасида сотиб олиб кузда сотиб йўборишгани маълум[20]. Хўкизларни бозорда сотиш учун боқадиган асосий аҳоли ярим кўчманчи аҳоли бўлиб, улар

воҳалар теварагида яшаганлар дала ишлари бошланмасдан 45 кунлар аввал хўкизларга қўшимча ем кунжара, кепакни майда буғдой сомониға қўшиб беришган. Ёзда хўкизлар хирмондаги донни янчиш, ерни омовлаш, молалаш ишлари учун қўшимча ем билан боқилган[21].

Ўтроқ аҳоли сигир ва бошқа йирик шохли молларни далада узоқроқ сақлашга интилган. Совуқ кунлари молхонага киритиб ҳаво очиқ кунлари ташқарига боғлаб ем – хашак берганлар. Базида экинли майдонлар четларида кичик ер майдонлари бўлиб, унинг эгалари увотда фақат ўз молларини боққанлар унда ўсадиган ўтлардан хашак тайёрлашган.

Ўзбекистон хусусан Қашқадарё воҳасида ҳам XX асрнинг бошларига қадар маҳаллий зотли жайдари қора моллар боқилган. Улар ўлканинг табиий иқлим шароитига, ёз иссиқларига чидамли бўлган, лекин гошт сут маҳсулотлари унуми кам эди[22]. Бу моллар паст бўйли сути 3 – 4 литр сутининг ёғлилиги 4% гача жуда юқори. Аҳоли молнинг зотини яхшилашга интилган. Фақат Совет даврида хориждан зотли қорамоллар келтирила бошланади. Айниқиса хўжаликлардаги қорамоллар ветинария хизмати, зотли буқалардан кочириш сингари тадбирлар ўтказила бошланади.

Ҳали витенария хизмати йўлга қўйилмаган пайтда сигр ёки қорамол касал бўлса маҳаллий чўпонга мурожат қилишган. Чўпон таёғи билан кўтариб ёки дўпписи, телпаги билан силаб даволаган. Бу тадбирлар иш бермаса молни бирор авлиёнинг мазорига элтиб уч мартта айлантриб чиқишган. Халқимизда қорамолнинг пири Зангиота (Зангибобо) ҳисобланган.

От ўзбеклар ҳаётида XX асрнинг ўрталарига қадар муҳим ўрин тутган отнинг гўштидан таомлар тайёрланишидан ташқари териси мустаҳкам бўлган. Бия сутидан найман, кипчоқ қабилалари қимиз тайёрлашган.

Халқимиз отларни қадим замонларда боқишган. От инсоннинг ҳарбий юришларида, кўчишларида, душмандан чекинишларида доимий ҳамроҳи. Ярим ўтроқ ярим кўчманчиларда отлар кўчишлар ва чорвани боқишда асосий кўмакчи бўлса улар деҳқончилик хўжалигида отдан ҳосилни еғиш, янчиш, озикларни бозорга элтиш, баъзида ерни омовлашда ишлатилган[23]. Отларни ғилдиракли транспорт воситаси аравага ҳам қўшишган. Отлардан ун тегирмони каш-хашни ҳамда жувозда - ёғ олишда ҳам фойдаланилган. Отлардан халқ ўйинлари кўпкари ва улоқларда фойдаланилади. Ушбу ўйинлар халқимиз орасида бугунги кунга қадар сақланиб келмоқда. Юқорида айтилганлардан отларнинг воҳа аҳолиси ҳаётида қанчалик аҳамиятли бўлганини кўриш мумкин. Тоғолди ва тоғли қишлоқларда, машиналар ўта олмайдиған ҳудудларда отлар XXI асрнинг бошида ҳам ўз ўрнига эга бўлган.

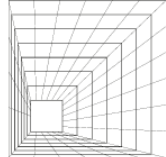
Ўзбекларда қўшни, козоқ, қирғиз халқларидан фарқлироқ отлар уюрларда оммавий боқилмаган. Фақат лоқайлар, Нурота ўзбек туркманлари ва бошқа гуруҳларда уюр йилқичилиги бўлган.

Лоқай бойларида айрим уюрдаги йилқилар сони бир мингтагача етган[24]. Зарафшон водийсидаги бой ўзбекларда 200-300 бош айрим бой ер эгаларида 600 ва ундан кўпроқ отлари бўлган. Бундай хўжаликларда йилқичилик даромад манбайи бўлиб, бозорга чиқарилган. Ярим ўтроқ бойларда 10-15 та, айримларида 4-5 тадан зотли отлар сақланган. Айнан шу отлар пойгалар ва улоқларда қатнашиб эгасининг доврўғини чиқарган.

Аҳоли қорабайир, лоқай турк ва баъзида араб зотли отларни боққан. Энг кенг тарқалган от зоти қорабайир эди. Бу отлар кенг яғирини (кўкраги) билан хусусиятланган. Яхши югуриши, жисмоний баққуватлиги, чидамлилиги, узоқ пайт ҳаракатда бўлиши билан ажралиб турган. Отларни чатиштириш орқали: ўзбек, миёнқол, ургут зотлари олинган. Уларни ичида ўзбек оти оғир юкли араваларни тортиши билан хусусиятланган[25].

Лоқай зоти ўзбек лоқайлар томонидан яратилган бўлиб, бу от чиройли гавдаси, тоғ йўлларида 150 – 160 кг юк билан 1 суткада 80 ва ундан кўп километр йўл босиши мумкин эди. Араб зотли отлар айниқиса Қарши воҳасида кенг тарқалиб, ўзининг чидамлилиги, сув ва емсиз узоқ масофаларни босиб ўтишга қодирлиги билан хусусиятланган.

Ўтмишда ўзбеклар хўжалигида туялар ҳам боқилган. Уларда юк ташиш омовлаш қўшиш қудуқ сув кўтариш ва ҳ.к.ларда фойдаланишган. Хулоса қилиб айтганда XX асрнинг

Ўрталаридан янги замонавий жараёнларга мос бўлмаган чорва моллари: отлар, туялар аҳоли хўжалигида ўз ўрнини йўқотди. Бугунги кунда отлар, эшаклар аксари тоғолди ва тоғли қишлоқларда унумли фойдаланилиб келинмоқда. Ҳали қишлоқларимизда ўзининг зотдор отини замонавий техникадан устун кўядиган инсонлар топилади.

Фойдаланилган Адабиётлар Рўйхати: (References)

1. Ковалевский А.П. Книга Ахмеда ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921- 922 г. Харьков 1956 –С.130.
2. Кармышева Б.Х. Узбеки локайцы Южного Таджикистана. Сталинабад. 1954. Т. -С 97-127.
3. Арандаренко Г.А. Скотоводство в Зерафшанской долине // ТВ, 1880 № 6, -С. 78.
4. Кармышева Б.Х. Типы скотоводство в южных районах Узбекистана и Таджикистана (конец XIX нач - XX века) СЭ. 1969 № 3, -С. 44-50.
5. Дала маълумотлари Т.Ў Салимовнинг дала кундаликлари Бойсун тумани Мачай қишлоғи 1989 йил.
6. Узбеки. Коллективная монография. -М .2011г -С. 120.
7. Ўзбекистон худудида анъанавий этнослараро жараёнлар. – Т., 2011. –Б. 39.
8. Дала маълумотлари Дехқонобод тумани Ибн Сино хўжалиги
9. Кармышева Б.Х. Этнографическая группа «тюрк» в составе узбеков // СЭ. 1960 № 1, - С.17.
10. Узбеки. Коллективная монография. –М. 2011 с 122
11. Узбеки. Коллективная монография. –М. 2011 с 122
12. Батраков В.С Особенности развития сельского хозяйства Бухарского ханстве. – С.164
13. Радлов В.В. Из Сибири. –М, 1989
14. Маев Н.А Географический очерк Гиссарского края // МСТК Вып 5, СПб, 1874, -С. 327.
15. Батраков В.С Кўрсатилган асар. –С.171.
16. Узбеки. Коллективная монография. - М 2011г –С.123.
17. Шаниязов К. Отгонное животноводство у узбеков // ОПИХНАСАК. –Л., 1973. –С. 87-98
18. Шаниязов К. Отгонное животноводство у узбеков // ОПИХНАСАК. –Л., 1973. -С 93
19. Дала маълумотлари. Дехқонобод тумани 2016й
20. Миддендорф. Кўрсатилган асар. – С. 289.
21. Справочная книжка Самаркандской области. 1898. Вып. 3. –С.82.
22. Узбекистан. Экономическо – географическая характеристика, -Т., 1950. – С.118.
23. Калинин В.И. Яковлев А.А. Коневодство. –М., 1961.
24. Кармышева Б.Х. Узбеки локайцы южного Таджикиента Историко-этнографический очерк животноводства в дореволюционный период. - Сталинабад. 1954 г, -С.97
25. Шишов А. Сарты. 1904. –С. 227.